

Peregrinacions del desert mexicà.

rutes i xarxes en un culte als avantpassats

Neyra Patricia Alvarado Solís
El Colegio de San Luis AC

Les peregrinacions sempre han estat una bona eina per estudiar la mobilitat de les poblacions com també d'idees i béns; el desert ha estat un lloc de pelegrinatge, però, com a tal, no ha estat objecte d'estudi. A partir del cas de les peregrinacions en el desert de Chihuahua, s'estudia l'estreta relació entre peregrinació i desert i el que representa en tot allò referit a l'establiment de rutes i xarxes socials.

Pilgrimages have always been a useful tool for studying the mobility of populations as well as that of ideas and material goods; the desert has long been a place of pilgrimage, but has not been studied as such. Taking the case of the pilgrimages through the desert of Chihuahua, the close relationship between pilgrimage and desert is studied, as well as all that which is implied in terms of the establishing of routes and social networks.

Introducció

Les peregrinacions fan possible analitzar la circulació d'homes, idees i béns, provocada pel trànsit temporal i periòdic dels peregrins per rutes que, amb el temps, poden generar relacions de reciprocitat amb la població que habita al seu pas. El desert, i concretament les peregrinacions regionals del desert de Chihuahua,¹ són temes molt poc estudiats en el camp de les ciències socials. En aquest document ens interessa identificar l'estreta relació que hi ha entre peregrinació i desert amb els difunts i amb els avantpassats, analitzant l'apropiació d'aquest espai a través de desplaçaments lents. Els avantpassats són els que regeixen com s'ocupa l'espai, i d'aquesta manera es determinen les modalitats de relació entre els peregrins i la població que habita al seu pas. En aquest sentit, plantejo les rutes i les xarxes, més enllà del plantejament generalitzat que ens podria donar la noció de mobilitat i les xarxes socials que s'hi associen.

En una comparativa entre dues peregrinacions recents, l'origen de les quals se situa al segle XX (una correspon a un culte catolicoespiritualista² i l'altra, al catòlic), ens interessa aprofundir entre avantpassat, desert i peregrinació, de manera que ens permeti revelar-ne la seva importància en la generació de rutes i xarxes peregrines.

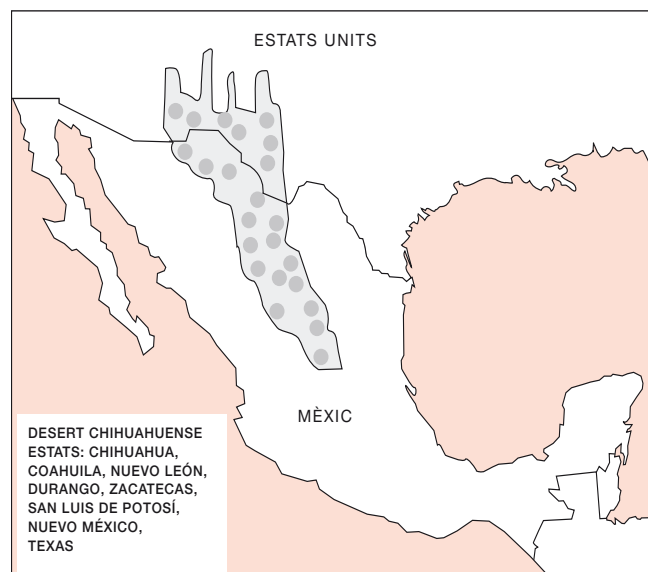
Remarques

Els estudis sobre peregrinacions a Mèxic privilegien les peregrinacions de tradició mesoamericana com les que es dirigeixen cap al santuari de Chalma (Shadow i Sahdow, 2000), o la dels huichols cap a Wiricuta (Gutiérrez, 2002), on trobem punts d'activitat ritual que fan possible la reconstrucció d'una cartografia ritual.

Les peregrinacions en qüestió tenen en comú un origen recent, el segle xx, tot i que San Francisco, com a imatge del santuari de Real de Catorce, és del segle xviii, i com a imatge d'evangelització a la regió, del segle xvi. Quant al culte fidencista, només es fa esment a les caminades que es fan des de l'enllaç de la carretera Monterrey-Monclova fins al santuari d'Espinazo, Nuevo León (Farfán, 1997). Sobre els peregrins de Villa de Cos, no hi ha investigacions d'ordre històric ni antropològic.

Traducció: Elisenda Borràs
Servei de traducció. Universitat de Vic

L'apropiació i la vivència dels espais, fronterers o no, tenen, en el desert de Chihuahua, un instrument de primer ordre en les peregrinacions. Mapa de l'àrea d'estudi.

gic que ens puguin ajudar a reconstruir el culte.

Les peregrinacions es podrien analitzar, en termes generals, a partir de la noció de mobilitat, a la qual s'associa la de xarxes socials. Aquestes darreres han estat teoritzades per la sociologia i àmpliament utilitzades en antropologia, privilegiant l'aspecte socioeconòmic de les societats en qüestió. Aquesta perspectiva no es pot aplicar a l'estudi de les peregrinacions, ja que exclou l'anàlisi espacial i temporal en la construcció d'aquestes rutes i xarxes, aspectes que són fonamentals en l'anàlisi de ritus, que d'altra banda, estan lligats a altres dominis de la vida social.

El nomadisme –sempre que eliminem del terme tota definició negativa– resulta més adequat per analitzar les peregrinacions⁴ del desert, si considerem l'espai com una àrea d'expansió màxima on la mobilitat és possible, i qüestionem el concepte de territori i identifiquem el lloc dels avantpassats com un punt de reunió de les societats (Alvarado i Berrojalbiz, 2006). A aquestes remarques es deu el títol d'aquest text, on els avantpassats regeixen les rutes i les xarxes peregrines pel desert, com veurem més endavant.

Els cultes

La importància dels santuaris, en aquestes peregrinacions, es deu a les imatges santes que contenen: el Niño Fidencio i San Francisco. Aques-

1. El desert considerat una regió poc habitada amb una precipitació menor que l'evaporació, és la definició que preval en investigacions sobre fisiografia i biologia (Wauer, 1992; Shreve i Wiggins, 1964, vol.I). Es caracteritza per les altes temperatures durant l'estiu, la baixa humitat i les baixes precipitacions pluvials. La cinquena part del territori mexicà és desert i està format per una regió àrida coberta de matoll xeròfil. Aquí em refereixo al desert de Chihuahua, que limita amb dos estats de la Unió Americana (Nou Mèxic i Texas) i deu estats de la República Mexicana. El desert limita amb la Sierra Madre per l'est, la Sierra Madre Occidental, per l'oest, i pel sud limita des del sud de Saltillo fins als estats de San Luis Potosí i Zacatecas (Wauer, 1992: 17-18). Aquesta delimitació es reprèn annexant Durango i Nuevo León (Gática-Colima, s/f), entre altres entitats, i forma, a grans trets, el territori d'acció definit per institucions federals i culturals com la Comisión Nacional del Agua a la regió administrativa VII, conques centrals del nord, per INEGI o per projectes culturals com el Museo del Desierto en Saltillo, Coahuila.

2. Aquesta pràctica coneguda amb el nom de fidencismo pot ser catalogada, en algunes de les seves expressions de les múltiples missions, com a esoterisme. No obstant això, la peregrinació que s'analitza aquí es limita a una organització i pràctica estretament lligada al catolicisme i l'espiritualisme.

3. La sociologia empírica de la mobilitat social planteja una mobilitat horitzontal on se situen els grups socials d'estatus jeràrquic equivalent, o la mobilitat vertical, ascendent o descendent, segons el grau d'herència o dependència que regeix el procés de distribució social. En aquesta perspectiva podem ubicar l'obra de Lomnitz (1994), sense oblidar que unes quantes dècades abans ja s'havia plantejat la mobilitat com a mecanisme (Sorokin, 1927) pel qual les societats asseguren el reclutament dels individus i dels grups capaços d'ocupar posicions definides per la divisió del treball social, a través d'agències d'avaluació, selecció i distribució socials, com la família o l'escola. O bé el tractament de la forta taxa de mobilitat a les societats industrials (Bleau i Duncan, 1967), atribuïda a causes estructurals de la mobilitat ascendent com el progrés tecnològic i econòmic, la mobilitat geogràfica cap a regions de grans oportunitats i la forta fecunditat de les classes desfavorides. Són aproximacions que han desenvolupat en diversos graus models matemàtics (Wasserman i Faust, 1994), l'aplicació dels quals es veu limitada per la quantitat de variables que s'han de tenir en compte, o bé que proposen un suposat dinamisme en els estudis de parentiu i intercanvi (Schwitzer, 1998).

4. Victor i Edith Turner (1978:150) ja feien aquesta comparació entre nomadisme i peregrinacions.

tes imatges se'ls adjudiquen aparicions, miracles de caire curatiu i accidents que han passat durant els segles XIX i XX, respectivament. Des de la mort del Niño Fidencio, als anys 1930, la seva imatge i santuari esdevenen importants a l'hora de fer pràctiques terapèutiques, evocant les que el Niño practicava en vida. El Niño va arribar a ser tan cèlebre, que quan es va morir se'l va considerar un sant, li portaven ofrenes i *milagritos*,⁵ i es va erigir una església amb les seves relíquies –tal i com es feia a la cristiandat– i se'n celebraven l'onomàstica i la mort. Actualment el Niño Fidencio arriba en esperit al cos d'una persona, que anomenen *mèdium*, per continuar curant. L'església catòlica ha sancionat aquesta pràctica, crítica que va veure una solució amb la creació de l'Església Fidencista Cristiana. Els fidencistes també són catòlics i l'al·lusió a Crist els permet la llibertat de culte i un cert relaxament. El Niño Fidencio intercedeix davant Déu i actua terrenalment en les pràctiques terapèutiques a través dels seus mèdiums.

El culte peregrí per visitar San Francisco a Real de Catorce, per part dels zacateques, prové del segle XX. La gent recorda les visites al santuari que feien anualment els avis i els pares. Un estudi explica que les peregrinacions a aquest santuari es deuen al retorn anual d'emigrats que abandonaven el poble quan es van acabar els treballs miners (Montejano i Aguiñaga, 1975:220-223). Aquest argument no es pot aplicar a la peregrinació de què parlem en aquest document ja que no sobresurt a la memòria dels peregrins, és més aviat la importància de la imatge a la zona des de l'època colonial el que va fer possible l'atracció de peregrins al santuari. San Francisco és un intermediari davant Déu, i malgrat que és una imatge valorada pels peregrins, ells afirmen que "cuando Dios no quiere, santo no puede". En tots dos casos, els peregrins estableixen una relació amb l'altre món, a partir de l'esperit, o a través de la relació de San Francisco com a intercessor davant Déu. Es tracta d'imatges santes que fan possible donar certesa als temors de la vida.

Els peregrins

Els peregrins organitzen el viatge, ja que participar anualment a la peregrinació és un fet fona-

mental en les seves vides. Són treballadors de llar, del comerç, federals, treballadors de màquines i mecànics. Fins i tot els que han emigrat i viuen a Juárez, Chihuahua; Saltillo, Coahuila; Monterrey, Nuevo León, o Houston, Texas, se'ls identifica pel poble al qual pertanyen, en el cas del municipi de Villa de Cos; o per la missió fidencista de Castaños. Aquesta missió comprèn gent dels municipis de Monclova i Castaños, Coahuila. Els peregrins sol·liciten permisos laborals per poder participar a la celebració, o la fan coincidir amb les vacances. En alguns casos, com passa molt sovint amb els treballadors de la maquila, quan se'ls nega la petició de poder ser fora uns dies, renuncien a la feina i un cop han resolt les situacions personals que els ha impedit integrar-se al grup, els peregrins es posen en contacte amb els responsables per confirmar dia i hora de sortida de l'agrupació. La importància de portar el viatge a bon terme fa que, entre altres coses, cooperin amb les despeses de desplaçament, i d'aquesta manera inicien un llarg recorregut que els aproparà a les imatges religioses que veneren, i compliran les promeses espirituals que ells o els seus difunts hagin fet, i pagaran, d'aquesta manera, els deutes rituals heretats.

La missió de Castaños

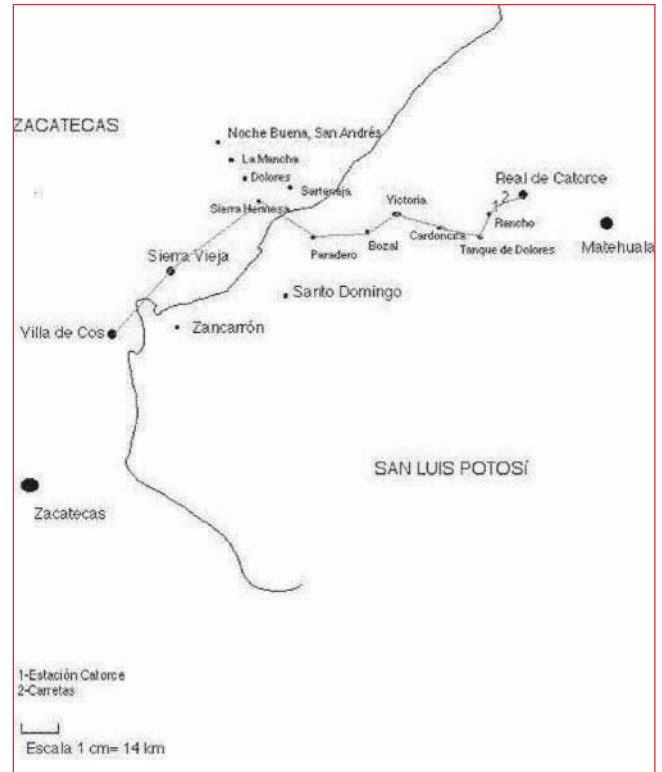
La missió de Castaños està formada per una responsable o directora, ministres i mèdiums, aquests darrers reben l'esperit del Niño Fidencio i d'altres; cadascun dels mèdiums té un ajudant a qui anomenen guàrdia. Als creients se'ls anomena missioners. La directora de la missió de Castaños es comunica amb la rectora i la directora de l'Església Fidencista per coordinar l'arribada de la cavalcada-penitència i les activitats de la missió al santuari. Els fidencistes anomenen la peregrinació *penitència*, i consisteix en una cavalcada que s'ha de fer tres anys consecutius per part del que l'ha promès.

En aquesta penitència els genets porten estendards del Niño Fidencio i del Niño de Atocha, i els acompanya la directora de la missió en un carro o carreta tirat per animals, un mitjà de transport que localment rep el nom d'*express*.

El lligam entre “avantpassats”, “desert” i “peregrinatge” esdevé un poderós mecanisme per configurar rutes i xarxes de peregrinatge que, a la fi, esdevenen complexos socioculturals. Mapes de les peregrinacions per a visitar a “San Francisco” en el monestir del Real de Catorce (dreta) i del culte al “Niño Fidencio” (esquerra).

Càrrecs de la peregrinació de Villa de Cos, Zacatecas

En aquesta peregrinació, l'organització religiosa consta d'un responsable a cada lloc, que es coneix amb el nom de *zelador*; també hi ha un *zelador major*, responsable del conjunt dels peregrins. Aquesta categoria és àmplia perquè també inclou zeladors de cant, d'aigua i de files. També hi ha resadors i coetaires. El zelador major s'organitza amb el rector de l'església de Real de Catorce i coordina el dia i hora d'arribada per entrar a l'església. Els peregrins porten estendards i banderes del lloc de procedència, que els identifiquen durant la marxa.

L'organització religiosa de les peregrinacions permet efectuar un camí difícil de manera organitzada. Només a la peregrinació de Villa de Cos destaca l'ús de la bandera mexicana, cosa que podria indicar l'herència del moviment *cristero*,⁶ esdeveniment també present a les lloances que fan referència als peregrins com a soldats de Crist. En aquesta peregrinació trobem una clara identifica-

ció a una regió definida per la participació dels habitants de ranxos i pobles, identificables pels estendards. Així mateix, els peregrins com a viatgers estrangers, porten a l'estendard una identificació en els territoris per on circulen.

El viatge

Un cop reunits, organitzats amb aigua i menjar, els peregrins carreguen els vehicles o la carreta amb allò que necessiten per al viatge. Al principi funciona com un viatge de plaer: comenten els càrrecs que ostenten, com s'han desplaçat des del seu lloc d'origen, els permisos laborals i familiars que han hagut de tramitar per poder marxar o les decisions que han canviat la seva vida quotidiana per poder reunir-se durant la peregrinació. Comparteixen els quaderns de lloances, s'animen en-

5. Figures metàl·liques de parts del cos que evocuen la curació de la part del cos adolorida o malalta.

6. Moviment de la dècada de 1930 on el clergat s'enfronta amb l'Estat mexicà, i utilitza en la disputa, la fe dels creients.

El culte al "Niño Fidencio" sorgí quan es considerà sant a una persona pels seus miracles de caire curatiu: avui, el seu esperit continua curant a través d'una mèdium

tre ells i comenten com de necessària és la resistència física, i també les anècdotes que han sorgit al llarg del temps que fa que peregrinen per visitar la imatge santa.

Les dues peregrinacions comencen amb una cerimònia on demanen bons auguris per al viatge; la de Castaños ho fa a l'església fidencista del Buen Pastor i la de Villa de Cos, a l'església de Sierra Hermosa, on s'inicien ritualment els nous peregrins.

Rutes

La peregrinació de Castaños, Coahuila, cap a Espinazo, Nuevo León, va seguir el camí paral·lel a la via del tren. En un punt concret, per causa de les fortes pluges del dia anterior, va haver de continuar per la carretera Monclova-Saltillo i posteriorment va reprendre el camí proper a la via del tren.

La peregrinació de Villa de Cos, Zacatecas cap a Real de Catorce comença amb vehicles que es desplacen cap a un punt on es reuniran amb altres peregrins de conjunts de ranxos circumveïns. Un cop allà agafen una carretera veïnal cap a Sierra Hermosa, on passen la nit per començar la caminada la matinada de l'endemà, i avancen entre ranxos on la població els proporciona aliments, allotjament i on s'uneixen nous peregrins.

A les dues rutes que segueixen els peregrins, hi trobem una toponímia regional, que indica els noms dels ranxos on passen i on pernocten. A la peregrinació de Castaños sobresurten Las Pompas, lloc on es genera aigua; pobles habitats com Los Marquez, Baján i La Joya. En aquest darrer és l'únic lloc on es fa nit a casa de fidencistes, que els permeten cuinar la flor de palma que s'ha anat collint al llarg del camí, per al sopar. De La Joya fins a la Presa de Chairez, sobresurten converses sobre les plantes i els seus usos terapèutics, així com d'alguns animals. Aquest saber té sentit ja que el culte té una branca terapèutica essencial.

En el cas dels peregrins a Real de Catorce, pernocten en llocs on mantenen relacions de reciprocitat amb els pobladors a partir de l'intercanvi dels productes de collita de xili i *frijol*, que porten els peregrins, i de llit net i menjar, que ofereixen els habitants dels pobles. El parentiu ritual que es genera a partir de la iniciació de nous peregrins mo-

tiva aquestes relacions, ja que el vincle entre fillol i padrí, així com també entre els respectius familiars, tal com ells afirmen, són cadenes en l'ofrena del sacrifici que els permet guanyar indulgències. D'aquesta manera, tant els peregrins com els pobladors contribueixen, a partir d'aquests intercanvis, a l'obtenció d'una millor vida després de la mort. No hi falten els que no poden integrar-se a la peregrinació i sol·liciten al seu fillol o compare, que lliuri *milagritos* i almoïna a San Francisco.

Aquests intercanvis es fan amb els pobles que es troben abans de la serra de Victoria i són Sierra Hermosa, Bozal i Victoria. Després de creuar la serra hi ha Cardoncita, Tanque de Dolores, El Ranchito i Estación Catorce, llocs on els peregrins no hi mantenen relacions estretes. A Tanque de Dolores, mentre els peregrins dormien a una plaça del poble, uns joves van fer que uns ases correguessin entre la gent que hi dormia. Aquesta acció es va dur a terme en resposta a l'espectacular desplegament peregrí que va arribar al poble cantant una lloança que parla de "a reunirse pecadores", i que fa referència a protestants d'aquesta població. A Ranchito proporcionen aigua als peregrins assedegats i a Estación Catorce, les relacions són

La participació anualment en el peregrinatge del "Niño Fidencio" és un fet cabdal en la vida dels seus creients, de tot ordre i condició social. Fotografia: joves en peregrinació en el desert (N. P. Alavarado).

purament comercials, hi lloguen una dutxa per poder arribar presentables davant de Panchito, nom amb què també es coneix San Francisco.

En aquestes dues peregrinacions no hi trobem una cartografia ritual durant el viatge, només hi ha alguns punts que provoquen expressions verbals que invoquen la imatge santa, generades per les dificultats i perills que causa el fet de transitar-los. Aquests punts es coneixen genèricament amb el nom de monte.

La insistència dels peregrins per esmentar els espais perillosos assenyalats, dóna compte dels seus desplaçaments lents. En aquests llocs hi ha plantes perilloses com la *chaya* i la *maravilla*, amb espines en forma de bastó, que es poden clavar al cos a través de la roba i és difícil de treure-les. El lloc on aquestes plantes són abundants s'indica amb el terme monte. També es defineix d'aquesta manera a causa de la presència de serps de cascavell, que anomenen *cola seca*. El terme *monte* està lligat a l'espai on no hi ha acció humana ni camins transitables, és el lloc salvatge i d'aquí ve el perill que genera. És el cas del tram Victoria-Cardoncita a la peregrinació de Villa de Cos cap a Real de Catorce. Es tracta d'una petita serra que s'ha de pujar i que desemboca a una vall de cactàcies. El terreny escarpat per les pluges per on ha de passar el carro també s'anomena *monte*.

L'entrada als territoris sagrats dels santuaris està marcada per l'inici del que es coneix amb el nom de Cuesta del Arrepentido, a la peregrinació cap a Real de Catorce, i el tram que hi ha entre la Presa de Chairez i el Cerro de la Campana, al territori d'Espinazo, Nuevo León. La primera és una ascensió quasi vertical, de sis hores a peu que es fa des de Carretas fins a Real de Catorce; el que és difícil és la pujada, el pendent de la qual provoca cansament i obliga a descansar cada vint minuts de marxa; el perill també augmenta amb el trànsit constant de camionetes de passatgers quatre per quatre en un espai molt reduït on també hi pugen lentament els peregrins en fila índia. No obstant això, el perill i el cansament estan lligats al màxim esforç físic i emocional de la caminada; aquest trànsit dur serà l'últim tram abans d'arribar al santuari. La segona, està vinculada a l'entrada al territori sant d'Espinazo a la terra del Ni-

ñoito. Aquesta entrada costa moltíssim, es fa eterna i el temps passa sense poder arribar mai al destí. El Cerro de la Campana marca l'entrada al territori sagrat d'Espinazo i és on hi ha les fustes dels mèdiums morts.

Tant una ruta com l'altra expressen el temor per transitar per un espai perillós, i el fan habitable temporalment amb les accions rituals, tenint sempre en compte que l'objectiu és tocar la imatge santa. El peregrí transita pel desert oferint el seu cos i el seu cansament com a ofrena, complint amb els deutes heretats dels seus difunts, i que l'ajudaran a tenir un millor camí cap a la mort. El fet que el contacte amb el desert i els difunts sigui delicat, propicia temps i activitats en aquesta peregrinació.

Temps i activitats de peregrinar

La peregrinació cap a Real de Catorce es fa al mes d'octubre, a finals de la temporada de pluja, i la de Castaños té lloc el mes de març, en plena temporada seca. Malgrat les pluges i la polsegura, els peregrins continuen el viatge. En aquest trajecte desconeixen quin és exactament l'estat del camí, fins i tot encara que l'hagin transitat altres anys. Sempre hi ha sorpreses, ja sigui per l'estat físic dels peregrins o per la maniobra que cal seguir per facilitar el trànsit. No obstant això, hi ha moments de la peregrinació en què se celebren accions rituals significatives i identificables.

*El sacrifici que comporta la peregrinació pel desert esdevé un mitjà de primer ordre per arribar als seus avantpassats i a Crist i així establir una forta unió amb ells.
Fotografia: peregrinatge per a veure el "Niño de Atocha" a Mèxic.*

A la peregrinació a peu cap a Real de Catorce, les activitats rituals tenen lloc al llarg de tot el recorregut. Les lloances són habituals mentre es camina, perquè animen la marxa, els avemaries són un descans per al cos i l'ànima, ja que s'aturen les files i tenen lloc cada hora o cada dues hores segons l'espai recorregut i el cansament; en alguns moments els avemaries es conjuminen amb rosaris. Quan s'entra en un ranxo, es convida els pobladors a integrar-se a la peregrinació mitjançant lloances, després se celebra una missa i es descansa. Els peregrins reben amb desig el menjar que els pobladors els ofereixen. Si hi ha peregrins que s'integren al contingent, al moment de sortir, se'ls accepta amb un ritu a l'església o capella del lloc on es troben, se'ls passa l'estendard pels costats i li fan un petó. En els espais que es consideren "perillós" aquestes activitats s'intensifiquen, sobretot cantant avemaries, i d'aquesta manera domestiquen l'espai. En aquesta peregrinació sobresurt una altra idea de duració on la intensa activitat ritual pot fer avançar trams molt curts al llarg de la jornada, a causa del contacte amb el que és "perillós".

A la peregrinació cap a Espinazo, en els trams difícils el carro s'encalla i cal treure'l a estrebades amb cordes que estiren els genets. Cal que el conductor de la carreta sigui molt hàbil i efectui maniobres ràpides per tal d'evitar fangars o trams dolents. Quan això passa, és el moment propici per invocar el Niño Fidencio i el Niño de Atocha, a qui se'ls demana que puguin superar aquestes dificultats. El drama del moment és tan intens, que les

emocions són variades i es comenten posteriorment amb alegria.

En el viatge dels peregrins, hi ha moments en què la imatge santa és present i se la invoca per poder arribar a veure-la. A Panchito li demanen que els deixi els seus peus per poder arribar davant d'ell. La peregrinació que es fa a la temporada de pluges cap a Real de Catorce és l'única que té una activitat ritual intensa durant tot el trajecte; l'altra, únicament la manifesta durant els moments difícils i és a l'entrada al territori sagrat del santuari quan esdevé profundament ritual.

Malgrat tot, les dificultats de les rutes, els contratemps, l'espai perillós i el sacrifici corporal, són assenyalats pels peregrins com una petita mostra del que costa arribar a Crist. Tot això provoca que l'arribada al santuari sigui summament emotiva, sobretot en el moment en què s'arriba davant la imatge, ja que aquest moment marca la culminació del viatge peregrí i un moment més del viatge pòstum. Els peregrins arriben davant la imatge oferint ciris, resant, tocant-li la capa o el cos i/o la tomba, respectivament, i esclatant en plors inevitablement.

En la toponímia dels santuaris, sobresurt l'existència de turons, evocats per la Cuesta del Arrepentido a Real de Catorce, i pel Cerro de la Campana a Espinazo. Ambdós llocs fan possible la hierofania. En el primer cas, es dóna el màxim de si en aquesta pujada, i com el nom indica, permet el penediment, i els peregrins són recompensats podent tocar la imatge santa; en el segon cas, és el

lloc de convivència amb els mèdiums difunts, al peu de les seves fustes, evocant la curació mitjançant teràpies de ball i acompanyats de grups musicals.

Conclusió

A la peregrinació cap a Real de Catorce, que dura cinc dies, els peregrins romanen mig dia al santuari, de manera que es reflecteix la intenció de visitar exclusivament la imatge santa, ja que el recorregut ha estat intens. Per contra, a la peregrinació cap a Espinazo, que ocupa dia i mig de trasllat, els peregrins es queden de cinc a sis dies al santuari. Hi ha una relació entre màxima activitat ritual d'un llarg recorregut i màxima activitat al santuari, per l'altra. En tots dos casos, els peregrins porten tot allò que necessiten per viatjar i romanere al santuari, i no el conceben com un centre comercial, cosa que descarta justament la idea de peregrinació com a ruta comercial ritualitzada.

En tots dos casos, el cos en crisi és present, el cos que pateix i que està adolorit, moments que marquen una intensa activitat ritual que només és marcada pel desert, concebut com un lloc perillós que cal ser ritualitzat per poder-lo transitar. El sacrifici, el pagament de deutes rituals d'aquestes cadenes generades per les relacions entre peregrins i pobladors, vius o difunts, ens porten a una dimensió temporal on la noció de duració, en ambdues peregrinacions està lligada al desert com a espai que fa possible el viatge que els uneix als difunts, el camí que porta cap a Crist i el dels avantpassats.

Aquí hi trobem el nexa amb la definició de l'espai en societats nòmades, on aquesta àrea d'expansió màxima que permet la mobilitat posseeix un lloc que vincula les societats: el lloc dels avantpassats, dels ascendents.

BIBLIOGRAFIA

ADLER LOMNITZ, Larissa (1994) *Redes sociales, cultura y poder: ensayos en la antropología latinoamericana*, Porrúa, Ciencias Sociales, Flacso, Mèxic.

ALVARADO, Neyra; BERROJALBIZ, Fernando (2006) "El paisaje cultural en los pueblos de la tradición tepimana". Ponència presentada a *Noroeste - Southwest: raíces comunes/common Roots*, Tercer coloquio Internacional del Seminario Las Vías del noroeste, Northern Arizona University-Unam-México-Norte, Universidad del norte de Arizona, Flagstaff, AZ, 22-27 de maig.

BLEAU, P.; DUNCAN, O. D. (1967) *The American Occupational Structures of Social Mobility*. New York: Wiley.

FARFÁN, Olimpia (1997) *El fidencismo, una curación espiritista, serie Orgullosamente bárbaros*, Gobierno del Estado de Nuevo León-Archivo General del Estado, p. 57.

GATICA-COLIMA, Ana (s/d) *El Desierto Chihuahuense. ¿Qué sabemos de él?* Centro de Estudios Biológicos Universidad Autónoma de Ciudad Juárez, Cd. Juárez Chih, mecanoscrito, p. 8.

GUTIÉRREZ, Arturo (2002) *La peregrinación a Wirikuta: el gran rito de paso de los huicholes*. México: Instituto Nacional de Antropología e Historia. (Estudios monográficos. Etnografía de los pueblos indígenas)

MONTEJANO I AGUIÑAGA, Rafael (1975) *Real de minas de la purísima concepción de los Catorce*, SLP, Academia de Historia Potosina, AC, Biblioteca de Historia Potosina, (Estudios; 14)

SHADOW, Robert; RODRÍGUEZ SHADOW, María (2000) *El pueblo del Señor: las fiestas y peregrinaciones de Chalma*. Universidad del Estado de México. (Historia; 22)

SHEREVE, Forrest; WINGGINS, Ira (1964) *Vegetation and flora of the Sonoran desert*. Vol. 1. Stanford California: Stanford University Press, p. 840.

SCHWIZER, Thomas (ed.) (1998) *Kinship, networks and exchange, structural analysis in the social sciences*. Cambridge University Press, p. 337.

SOROKIN, P.A. {1927} (1959) *Social and cultural mobility*, Glencoe, the free press.

WAUER (Roland) 1992 *A naturalist's México*, Texas A y M.

WASSWERMANN, Stanley; FAUST, Catherine (1994) *Social network analysis, structural analysis in the social sciences, methods and applications*. Cambridge University Press.